

УДК 811.133.1'42

**ОСОБЛИВОСТІ ПЕРСОНАЛЬНОГО ТА ТЕМПОРАЛЬНОГО ДЕЙКСИСУ
В ХУДОЖНЬОМУ РОМАНІ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ Н. ФАРГА
“J'étais derrière toi”)**

Горбач І. М.

У представленій статті висвітлюється питання ролі дейктичних елементів у дискурсі роману. А саме, дейктичне вживання особових займенників, яке відіграє дуже важливу роль у цьому романі, зокрема у відношеннях наратора та потенційного читача.

Ключові слова: дейксис, дейктики, особові займенники, наратор, читач

В представленной статье освещается вопрос о роли дейктических элементов в дискурсе романа. А именно, дейктическое употребление личных местоимений, которое играет очень важную роль в этом романе, в частности в отношениях рассказчика и потенциального читателя.

Ключевые слова: дейксис, дейктики, личные местоимения, наратор, читатель.

The present article highlights the role of deictic elements in the discourse of the novel. Namely, the deictic use of personal pronouns, which plays a very important role in this novel, particularly in the relationship of the narrator and the potential reader.

Key words: deixis, deictics, personal pronouns, narrator, reader.

Характерною особливістю лінгвістичних досліджень на сучасному етапі є вивчення мови як антропологічного феномена. Це передбачає розгляд різних аспектів людського буття і його відображення в мові. Проводяться дослідження не тільки мови і мовлення, а й мовної поведінки людини, мовної особистості і проблем її формування. У центрі уваги опиняється комплексне вивчення мовних засобів, що використовуються в певних комунікативних ситуаціях. Мовні одиниці, значення яких пов'язують з комунікацією, відносять до дейктичних елементів, орієнтованих на мовця та слухача. Дейктичні елементи встановлюють відносини учасників комунікації один до одного та реалізацію мовного акту в просторі та часі.

Проблеми функціонування дейктичних елементів у процесі мовної комунікації в різних мовах досліджували багато науковців. Серед них, зокрема, такі: Mary-Annick Morel, Laurent Danon-Boineau, Ch. Pierce, R. Jakobson, E. Benveniste, A. Rousseau, G. Kleiber, H. Castañeda, A. Borillo, J. Lyons, A. Burks, M. Bennett, К. Бругман, К. Бюлер, Ю. Д. Апресян, А. В. Кравченко, Г. Шамова, С. І. Терехова, Н. Д. Арутюнова, О. В. Падучева, І. А. Стернін та інші [2; 3, 10; 21; 23].

Сучасний тлумачний словник дає наступне тлумачення поняття дейксису: (від грец. deixis – вказівка), значення, функція вказівки, співвіднесення з особами, предметами або подіями, що знаходяться в тому чи іншому відношенні до мовця або моменту мовлення [7].

К. Бругман та К. Бюлер називали ці лінгвістичні одиниці “дейктиками” [4; 22], О. Есперсен, а за ним і Р. Якобсон “шифтерами” (embrayeurs) [4; 5], Г. Рейхенбах “самозворотні знаки” (tokenreflexivessigns) [3, с. 198], Ч. Пірс “індекси” [11], Дж. Бар-Хілел “індексальні вирази” (indexical expression) [12], Е. Бенвеніст “самореференційні вирази” (expressionssui-référentielles) [13], Б. Рассел “егоцентричні частинки” (particuliers égocentriques) [23], А. Беркс “індексальні символи” (symbols indexicaux) [15].

Так, Т. Фрейзер та А. Жолі дають наступне тлумачення дейктичним виразам: “... морфема, які виражають простір, та (...) вираження часу в формі простору” [18]. Таким чином, ми позначаємо дейктики як лінгвістичні одиниці, які мають функцію позначення та потребують комунікативної ситуації. Французький лінгвіст Ж. Мунен визначає дейктики як клас форм без конкретного позначення,

референційне значення, яких змінюється і сутність якого не можна зрозуміти за межами комунікативного акту [24].

Ж. Дюбуа тлумачить поняття “дейктик” як “будь-який лінгвістичний елемент, який в висловлюванні посилається на: 1) ситуацію, в межах якої відбувається мовне висловлювання; 2) момент висловлювання (час та вид дієслова); 3) суб’єкт мовлення (модальність); так само дейктиками є вказівні прийменники, прислівники місця й часу, особові займенники, артиклі...” [16]. О. Дюкро, Ц. Тодоров називають “дейктиками” висловлення “референт яких визначається лише по відношенню до співрозмовників (...). Таким чином, займенники першої та другої особи відповідно позначають особу, яка говорить та особу, до якої звертаються. (...)” [17]. За К. Кербра-Орекойні, дейктики це “лінгвістичні одиниці семантико-референційне функціонування яких включає розгляд деяких складових елементів комунікативної ситуації, а саме: роль, яку відіграють в мовленнєвому акті висловлювання його учасники; просторово-часове положення мовця, який здійснює мовленнєвий акт та, відповідно, адресата” [21, с. 41].

Основні властивості дейктичної лексики Ю. Д. Апресян розглянув в “Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира” (1986 р.) [2]. На думку Ю. Д. Апресяна, дейктична лексика – егоцентрична. Лінгвіст розглянув опозиції дейксису (протиставлення ближнього та дальнього дейксису), поняття “первинний” та “вторинний дейксис”, “темпоральний” та “просторовий дейксис”, “наївну картину” простору та часу, яка є національно специфічною, дейктичне поняття спостерігача [2, с. 274–280].

О. В. Сухая розглядає виразні властивості персонального та просторового дейксису в художньому тексті [9]. Азієва С. О. розглядає в своїй статті деякі способи вираження темпорального дейксису вказівними займенниками в англійській та аварській мовах [1].

Таким чином, функціонування дейксису здійснюється в трьох напрямках: простір, час та учасники мовного акту. Відповідно мова йде про персональний (особовий) дейксис, виражений особовим, присвійними, зворотніми займенниками, та часовий (темпоральний) дейксис, який дозволяє встановити опис часу розповіді і час події.

На прикладі роману французького письменника Ніколя Фарга ми розглянемо дейксис особи та часовий дейксис, адже дейктичні одиниці особи відіграють важливу роль у дискурсі роману.

Дейктичне вживання особових займенників відіграє дуже важливу роль у цьому романі, зокрема у відношеннях наратора та потенційного читача. Ми зосередимо нашу увагу на двох формах займенників: першої та другої особи однини, які є основною складовою побудови комунікації в романі. Розглядаючи заголовок роману *J'étais derrière toi*, ми бачимо, що ці два особові займенники в назві налаштовують читача на контакт з романом. Не знаючи змісту роману, читач задається питанням хто є ці “je” та “toi”. І вже на самому початку розповіді ми дізнаємося що “je” – це невідома італійка, яка залишила свій номер телефону наратору. В той самий час “toi” з заголовку роману в подальшій розповіді стає “je” таким чином, вказуючи на автодієгетичного наратора в творі. В термінології Ж. Женетта, автодієгетичним є той наратор, який розповідає про подію, в якій він є протагоністом і водночас це є і сам автор [5]. Протягом усієї розповіді читач не має більшої інформації про цього наратора, він весь час залишається “je”, першою особою однини. Як стверджує О. О. Попова [6], в тексті, написаному від 1-ї особи, розповідь прикріплена до того, хто її розповідає, тобто виконує всі функції мовця: суб’єкта мовлення, суб’єкта свідомості, суб’єкта спостерігача, суб’єкта дейксиса. Наратор представлений у першій особі однини і його ім’я залишається невідомим.

Отже, автодієгетичного наратора ми розрізняємо за першою особою однини “je” (“я”) та похідними від неї формами “me” та “moi”. Ми проілюструємо це наступним прикладом: “maintenant **me** voilà, je suis là”; “**je** me sentais”, “Et **moi**, tu ne peux pas savoir comme j'étais heureux”.

Інша поширена форма займенника в романі це “tu”, “toi”, “te” (“ти”, “тоби”), яка в даному романі позначає наратора, потенційного читача, до якого звертається наратор. Наратор напряму комунікує з потенційним читачем, ставлячи йому

питання, звертаючись до нього: “*tu sais*”, “*je ne sais pas si tu as remarqué*”, “*tu vois ce que je veux dire?*”, “*je peux te dire*”, “**T**es sûr?” [26, p. 25].

Такий вибір наратора дозволяє наратору вживати розмовний стиль відносно потенційного читача. Слід також звернути увагу на те, що наратор упродовж усього роману звертається до читача на “ти”. Хоча б логічним було звернення до читача в другій особі однини, оскільки “розмова” в романі відбувається між незнайомими: наратором та читачем. Проте звернення до читача на ти створює враження близькості, довірливої, частково приватної бесіди. Тобто повістувала звертається до якогось конкретного читача. Автодігетичний наратор напряду звертається до нього: “*Erodietrodite: tisaisceque çaveutdireenfrançais*” або “*C'estcomplètementidiot, non?*” [26, p. 11]. Це частіше відбувається в формі поставлених питань до читача в прямій мові та в формі виразів: “*jetejure*”, “*tusais*”, “*tuvois*” [26, p.11, p.14], які є свого роду наративними стратегіями зворотнього зв'язку (feedback) та слугують для того, щоб підтримувати бесіду. Те, що часто в романі вживається “je” (займенник першої особи однини) говорить про важливість автодігетичного наратора. Оскільки саме його розповідь є значущою, і саме він є головним героєм роману в той час, коли потенційний читач, до якого він звертається, слугує підтвердженням його розповіді, ніби є близьким другом.

Переважне вживання за “je” в розповіді історії та звертання до читача напряду виключають у цьому творі непряму вільну мову. В непрямому вільному мовленні підрядне речення, яке містить *énoncé*, позбавлене головного речення. Таким чином не вистачає шифтерів *discourscitant* (слова автора [8, с. 97]), також змінені часи дієслів, що унеможлиблює встановити мовця (locuteur). Таким чином, дискурс у романі “*J'étaisderrièretoi*” характеризується відсутністю шифтерів *discourscitant* (мова персонажів [8, с. 97]). Внутрішнє мовлення, направлене на конкретного читача, робить неможливим вживання непрямого вільного мовлення, оскільки автодігетичний наратор експліцитно домінує в дискурсі. Є лише один голос, який веде розповідь і це є голос наратора, який звертається до читача через пряму мову.

Розглянувши особовий дейксис роману, перейдемо до темпорального дейксису, оскільки просторовий дейксис дає достатньо багато інформації щодо ситуації висловлювання, оскільки вони показують момент висловлення. Розглянемо спочатку граматичні способи та часи дієслів у романі, які дозволять нам зрозуміти яким чином побудована сама розповідь.

Висловлювання в романі передаються дієсловами в чотирьох формах дійсного способу (Indicatif): Présent, Imparfait, Passé composé et Plus-que-parfait. Саме ці чотири граматичні часи ми зустрічаємо впродовж всієї розповіді в романі. Наприклад, Futur simple de l'Indicatif майже відсутній за виключенням декількох фрагментів: “*On sait rien l'un de l'autre, on ne se reverra pas...*” [26, p. 95]; “*... je ne la reverra plus et c'est mieux comme ça*” [26, p. 123].

Ми можемо зробити висновок про те, що простий майбутній час не є важливим для висловлення, передачі думок, оскільки вся розмова точиться навколо автодігетичного наратора та його бажання висловити те, що він відчуває, та розповісти те, що з ним трапилося, тобто “поринути” в минуле. Тому логічним здається, що теперішній та минулий часи відіграють важливішу роль у мовленні, ніж майбутній час. Présent de l'Indicatif вживається наратором, щоб звертатися до читача та зокрема, щоб аналізувати свою історію та почуття. “*Bon, moi, à aucun moment je n'aurais pensé à me faire prescrire du Prozac parce que j'ai, au fond, jecrois, un ego surdimensionné qui me fait toujours me maintenir la tête hors de l'eau et toujours retomber sur mes pattes, quoi qu'il arrive*” [26, p. 13]. “**J**e rentre en taxi avec mes parents dans l'après-midi” [26, p. 89]; “**J**e te saoule pas, là? **T**es sûr? Mais je m'en tape finalement, qu'on m'écoute ou pas. Maintenant **j**e parle. Et il se passe toujours quelque chose quand tu parles” [26, p. 17].

Тоді як форми Passé de l'Indicatif використовуються для того, щоб описати минулі події: “*Comme il voyait bien que je ne pigeais pas, il s'est naturellement tourné vers mon père et ma belle-mère qui, eux, parlent l'italien, et il leur a expliqué qu'il y avait une fille à la table derrière la nôtre qui avait tenu absolument à me remettre son numéro de téléphone*” [26, p. 12]. В романі відсутній минулий час Passé Simple. На думку Е. Бенвеніста, Passé simple є дійсним часом [14]. Дискурс та граматичні часи

дискурсу є дейктичними, а, отже, вплетені в ситуацію мовлення. Це і пояснює відсутність *Passé simple* [25] в мові автодієгетичного наратора тим, що наратор не відчуває темпоральної відстороненості від зображених ним подій, він дуже близький до подій, які він розповідає читачу. Разом з тим розповіді бракує хронологічного порядку. Наратор розповідає про один період зі свого життя. Наратор веде розповідь, під час якої він перебиває себе, повертаючись до моменту розповіді, де він зупинився, або ж переходить до іншого моменту оповіді.

(1) *“J’appelle à Paris, je tombe sur Alexandrine superfroide, [...] je passe une heure et quart au téléphone à tenter de me justifier en vain”* [26, p. 52] (2) *“Je reste une demi-heure prostré sur cette terrasse, mes pensées dans un cul-de-sac, en essayant vainement de ne penser à rien pour m’apaiser la tête”* [26, p. 53]. В епізоді (1) наратор веде розповідь про розмову телефонний дзвінок дружині, про їхню розмову. Тобто він час від часу розмірковує над чимось, розповідає про свої переживання. Є тераса, до якої “він повертається” час від часу, відриваючись від своїх думок. І знову йдуть роздуми (3), думки і через певний проміжок часу наратор повертається вкотре до тераси: “Отже, ти трохи розумієш стан в якому я знаходжусь зараз на терасі...” (3) *“Tu vois donc un peul`état dans le quel je suis sur la terrasse de mon père, juste après ce coup de fil déprimant à Alexandrine”* [26, p. 78].

Оскільки *Passé simple* слугує для того, щоб описувати події в послідовному порядку, тож відсутність цього часу можна пояснити відсутністю хронологічного опису подій. В свою чергу, *Passé composé* відіграє достатньо обмежену роль у розповіді по відношенню до *Présent* та *Imparfait*. Так само як і *Passé simple*, *Passé composé* є притаманним для художніх творів, у яких ці часи чергуються. Діалогічне мовлення в романі “*J’étaisderrièretoi*” виключає часте вживання *Passécomposé*.

Ми бачимо, що вживання *Présentdel’Indicatif* слугує для того, щоб “зафіксувати” цей дискурс в *Présentdel’Indicatif* читача. Така стратегія вживання часів сприяє створенню враження ведення розмови між наратором та читачем. У той же час це говорить про те, що для наратора важливим є момент мовлення, момент, коли його історія розповідається конкретному читачу.

Отже, вживання *Présentdel’Indicatif* та різних форм *Passédel’Indicatif*, відсутність *Passésimple*, – передає нам бажання автодієгетичного наратора впливати на людину, яка слухає уважно, щоб розповісти все, що з ним трапилося, і водночас щоб віддалитися від неї, щоб проаналізувати себе та свої вчинки.

Крім дієслів, є слова, або групи слів, які мають темпоральне значення, вказуючи таким чином на брак хронологічного порядку розповіді. Отже, розглянемо основні часові дейктики від самого початку оповіді. Наприклад, на перших сторінках роману: “*àlafindurepas*”, для того щоб вказати момент часу, коли наратор отримує записку від незнайомої італійки. Потім наратор починає пояснювати, що він почував себе погано “*cesoir-là*”, щоб відразу перейти до подій, які з ним трапилися “*unmoisauparavant*”, що стало причиною його теперішнього стану. Він починає розповідати в деталях про свій стан душі, щоб потім розповісти як йому вдалося зрозуміти “*aujourd’hui*” всю тяжкість його становища. Потім він знову переносить свою розповідь до першого сеансу з психологом, який відбувся “*aumoisdejuin*”, щоб потім відразу повернутися до “*aujourd’hui*”. Цей процес прослідковується у всьому романі, імітуючи таким чином внутрішній процес думок, почуттів автодієгетичного наратора. Слід зазначити, що вказівники часу в романі є досить розмитими. Ми бачимо, що вони слугують для того, щоб розрізнити різні часові моменти в розповіді наратора, проте водночас наратор не ділиться з читачем тим фактом, коли саме трапилися ці події. Наступне дає підставу думати, що наратор знає, коли саме відбувалися ці події, проте не вважає за потрібне ще раз повторювати це комусь іншому. Нестача точної інформації щодо часових епізодів у розповіді також свідчить про відсутність логіки у внутрішньому мовленні автодієгетичного наратора.

Отже, персональний дейксис, який ми розглянули на прикладі даного твору, є складовим елементом форми та структури цього роману, вживається для характеристики відношень між мовцем та адресатом, а саме в тому, що завдяки йому створюється враження “дружньої розмови” між наратором та потенційним читачем. У той же час, той факт, що автор у романі використовує переважно більшістю саме займенник першої особи однини свідчить про глибоку структуру роману, а саме про внутрішнє мовлення та те, що роман ніби був написаний для якогось конкретного

читача. Ці дейктичні елементи створюють ефект інтимності розповіді. Темпоральні дейктичні елементи в романі в свою чергу позначають позицію мовця в часі в момент висловлювання. Нами не був розглянутий просторовий дейксис. Отже, перспективою наших подальших досліджень ми вважаємо вивчення способу вираження просторового дейксису у французькому художньому тексті.

Література

1. Азиева С. О. Выражение темпорального дейксиса в системе указателей в английском и аварском / С. О. Азиева // Современные проблемы науки и образования. – 2007. – № 3. – С. 112–117.
2. Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике иная модель мира / Ю. Д. Апресян // Семиотика и информатика. – М. : ПИКВИНИТИ, 1986. – Вып. 28. – С. 272–298.
3. Беллерт И. Об одном условии связности текста / И. Беллерт // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – Вып. VIII : Лингвистика текста. – С. 172–207.
4. Бюлер К. Теория языка / К. Бюлер. – М. : Прогресс, 1995. – С.74–136.
5. Женетт Ж. Границы повествовательности / Ж. Женетт // Женетт Ж. Фигуры. Работы по поэтике : в 2 т. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. Т. 1. – 1998. – С. 283–299.
6. Попова Е. А. Коммуникативные аспекты литературного нарратива : дисс. ... доктора филол. наук / Попова Е. А. – Л., 2002. – 655 с.
7. Современный толковый словарь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.diclib.com/cgi-bin/d1.cgi?l=ru&base=modern_encycl&page=showid&id=16862. – Назва з екрана.
8. Степанюк Ю. В. Проблемы перевода термина “авторская ремарка” на французский язык / Ю. В. Степанюк // Вестник МГОУ. Серия “Лингвистика”: науч. журн. – М. : МГОУ, 2011. – № 6. – С. 93–105.
9. Сухая Е. В. Выразительные возможности персонального и пространственного дейксиса в художественном повествовании (на материале романа Дж. М. Кейна “Почтальон всегда звонит дважды”). Проблемы лингвистики и межкультурной коммуникации. – М. : Изд-во МГОУ, 2011. – Вып. 10. – С. 267–273.
10. Терехова Світлана Іванівна. Просторовий дейксис і способи його експлікації (на матеріалі української, російської та англійської мов) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Терехова Світлана Іванівна ; Київський держ. лінгвістичний ун-т. – К., 1998. – 201 с.
11. Atkin A. Peirce on The Index and Indexical Reference. Transactions of the Charles S. Peirce Society: A Quarterly Journal in American Philosophy. – Volume 41; Number 1. – Winter 2005. – П. 161–188.
12. Bar-Hillel Y. Indexical Expressions / Y. Bar-Hillel // Mind. 1954. – Vol. 63, № 251. – P. 359–376.
13. Benveniste E. Problèmes de linguistique générale / E. Benveniste. – Paris : Gallimard, coll. “Bibliothèque des sciences humaines”, 1966. – 357 p.
14. Blanche-Benveniste C. Approches de la langue parlée en français. s.l. :Broché. – 2010. – 175 p.
15. Burks A. W. Icon, index and symbol. Philosophy and phenomenological research / A. W. Burks. – 1948–1949. Volume 9. – P. 673–689.
16. Dubois J. et al. Dictionnaire de linguistique / J. et al. Dubois. – Paris : Larousse, 1973. – P. 137.
17. Ducrot O. Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage / O. Ducrot, N.Todorov. – Paris : Seuil, 1972. – P. 323.
18. Fraser T. Le système de la deixis. Esquisse d'une théorie d'expression en anglais, dans Modèles linguistiques, 1, 2 / T. Fraser, A. Joly. – 1979. – P. 97–157.
19. Jacobson R. Essais de linguistique générale / R. Jacobson. – Paris, éd. Minuit. – 1963. – 214 p.
20. Jespersen O. Language, its nature, development and origin / O. Jespersen. – London : Allen & Unwin, 1922. – P. 123–124.
21. Kerbrat-Orecchioni C. L'énonciation de la subjectivité dans le langage / C. Kerbrat-Orecchioni. – Paris : A. Collin, 2002. – P. 267
22. Kesik M. La Cataphore / M.Kesik. – Paris : Presses Universitaires de France, cop. 1989. – P. 33–34.

23. Kleiber G. Déictiques, embrayeurs, "token-réflexives", symboles indexicaux, etc.: comment les définir ?. In: L'Information Grammaticale. – 1986. – № 30. – P. 3–22.
24. Mounin G. Dictionnaire de la linguistique, PUF / G. Mounin. – Paris, 1974. – 340 p.
25. http://fr.wikipedia.org/wiki/Pass%C3%A9_simple. – Назва з екрана.

Ілюстративний матеріал:

26. Fargues Nicolas. J'étaisderrièretoi / Nicolas Fargues. – s.l. : P.O.L. éditeur, 2006. – 240 p.